

Етична проекція історичних аналогій («Дума про братів неазовських»)

Активация історичної свідомості стала особливою прикметою характеру сучасного духовного буття українців. До недавня офіційно санкціонована картина української історії нині міняється під потужним натиском нового знання, докорінно змінюючи параметри процесу особистісного осмислення національної парадигми життєтворення. Категорія історичної пам'яті поступово займає належне їй місце у сфері культури творення як основа історичних знань актуальної культури.

Міняється ієрархічна система цінностей, увиразнюється загальна історична картина, долаються стереотипи оцінок. І що видається найголовнішим – глибшає особистісне усвідомлення місця власного «Я» у процесі самореалізації індивіда як діяльного учасника історичного часопростору. «Істотною стає зміна бачення історії власної ролі в ній, що повинне спиратися на утвердження себе в історії як самодіючої особистості, що не протистоїть минулому, а співвідноситься з ним у спілкування, діалогічному єднанні на рівних».

Історія як хронотопний феномен здавна викликала творчу цікавість митців усього світу. Філософський аспект симбіозу минулого й вічного увійшов у складники українського культурологічного світо мислення наприкінці минулого століття. Література стала тією сферою, у котрій темпоральні й просторові ритми національного буття оприявнювалися у таємничому взаємоперетіканні трьох його вимірів – минулого, сучасного, майбутнього, які свідомість митця клала в основу авторської концепції світу. Цілісність цієї моделі завжди визначається потужністю особистості автора – таланту, ерудиції, аналітичності художнього мислення.

Ці складові мистецького кредо Ліни Костенко поставили її історіософські поетичні моделі у центрі етично-естетичних пошуків нашого

власного способу «переживання» української історії із сьогоденної точки зору.

Подолати парадокси сучасної історичної свідомості й утвердити погляд на історію, адекватний новим знанням і глибині її аналітичного осягнення, - одне із завдань, яке стояло перед авторкою художніх історичних полотен, що їх давно не знала вітчизняна література.

Історик Вілен Горський слушно зауважив, що історія є «полем зустрічі принципово різних учасників спілкування, котрі об'єднані спільною причетністю до певних споріднених цінностей і ведуть на рівних діалог між собою». Він передбачає погляд на минуле як «плюралістичне багатоголосся взаємодіючих підходів, позицій, кожен з яких набуває смислу у співвіднесенні з позицією співбесідника..., де кожен персонаж вносить свій особистий внесок у спільний процес».

Духовно-творчий вимір явища національної реальності має глибинну сутність. Вимірюється він масштабом і темпоритмом життя окремої особистості, включеної у сферу функціонування певної спільноти як її складова сенсоутворююча субстанція. Саме на перехрестях спілкування оформлюється сутність індивідуального життя, увиразнюється його сенс і самоцінність, визначається температура духовних рефлексій.

В аспекті мистецького оприявлення національної історичної реальності як сфери, в котрій неперебутність духовних змагань проектується у сучасне, цікаво й повчально глибше поглянути на феномен поетичної історії авторки «Думи про братів не азовських».

Взаємодифузія минулого й сучасного, людина у ситуації остаточного вибору, психологія особистості у межовій площині, здатність індивідуума на вчинок – це лише окремі аспекти історіософського мислення поетеси.

«Поезія мислі вимагає зустрічного руху мислі. «Скіфська одісея», «Сад нетанучих скульптур», «Дума про братів не азовських» - ці розлогі полотна

тільки ілюзія втечі в минуле. Йдеться про неминуще і пекуче... Духовність Ліни Костенко простежуються в кількох чітко означених напрямках. Один з них – історична пам'ять...». Сказане Володимиром Базилевським про «неминуще і пекуче» у вітчизняній історії асоціативно викликає із пам'яті цілі пласти прекрасної схвильованої, пристрасної історіософічної поезії з нашого поля.

Проблема – бути народом чи народом чи ні? – вирішувалася митцями однозначно. В українській історії фактор уписаності особливості в національне буття визначає потужний мотив недаремності жертвовного, подвижницького життя окремої людини, яку почуття відповідальності спонукає до небуденного вчинку. Незабутній Андрій Малишко у «Залізнякових білих снах» опри явив всеохопну емоційну напругу самоусвідомлення козацького ватажка, коли вчинок визначає розгорнуту проекцію окремого життя в долю народу:

*І проводжають по рівнині
Оті замучені, оті,
Що впали в Кодні, у загині,
В своїй меті і правоті, -
Свічками синіми світанку,
Свічками жовтими біди...»*

Незнищенна енергія любові до єдино коханої землі випромінюється у небесну вертикаль, як гірка молитва відчаю:

*...Боже правий!
Візьми свої святі держави,
Свої чертоги й вічний рай,
Мені ж Україну віддай.
Віддай хоч попелом пустелі,*

*Хоч знаком всохлої води,
Хоч майвом літа десь при скелі,
З Холодноярської біди ...*

Переїнятість долею стражденного отчого краю. Батьківщини визначила спектр почування великих особистостей, що жили вже тільки у пам'яті.

Трагічна дорога у смерть – основа сюжету поеми Ліни Костенко. Павлюк, Томиленко і юний Сахно Черняк долають її гідно. Не подійність визначає динаміку сюжетотворення, а пристрасні полілоги, у котрих кожен шукає свою остаточну істину, утверджує власну думку, власне право на вчинок. У горизонтах цієї останньої дороги трьох характерів, розгортається пунктир трьох доль, межі трьох життів. Така маленька площа – смертницький віз. Така важка дорога – під нічним небом через усю Україну на страту. Такі болючі й гострі думки перехрещуються у часопросторі межової ситуації.

Володимир Базилевський акцентує на головному: «Із словесних герців вимальовується трагізм ситуації: Павлюка видали свої, як ще раніше – Наливайка. Як видали Сулиму. Молодий козак не хоче і не може змиритися з цим. Бо змиритися – рівнозначне визнанню неповноцінності найсвятішого. Його добровільна жертва – спокута за гріхи інших. Голос сумління. Високий акт милосердя: життям своїм заступити останній акт трагедії. Це спроба втішити Павлюка й Томиленка в їхню останню хвилину. Це й виправдання в очах нащадків, аби не впали вони в тяжкий гріх зневіри в доцільність боротьби. Жертва потрібні самому Чернякові як порятунком від страшної своєю безповоротністю думки...

Сюжетний вузол став гордієвим вузлом морально-етичної проблематики. Врятувати родову честь можна тільки під мечем ката».

Розгортаючи власне бачення історіософської концепції авторки «Думи про братів не азовських», В. Брюховецький акцентує на симбіозі особистісного і родового начал у світомисленні і світопочуванні української людини: «Мотив

протиборства вірності і зради проходить через увесь твір, поглиблюючись відомою «Думою про братів, котрі тікали з города Азова», точніше, антитетично протистоячи їй. Там старші брати зреклися молодшого, тут – почуття шляхетної відданості веде Сахна Черняка на очисну для уявлення про весь народ страту. І якщо Павлюка пече думка, що – вже вкотре – видають свої, то це пляма не на кожного українця, бо є серед них і Черняки... Черняки, на яких стоїть народ той народ, що про нього з болем і гордістю, з піднесенням і гнівно, радісно й сумовито говорить Ліна Костенко».

Глибокий психолог, Ліна Костенко не спрощує ситуації: відважна юна душа безповоротно обрала своє останнє товариство. Проте там десь жевріє хистка, як свічечка на вітрі, надія: може трапиться чудо, помилювали ж колись козацького гетьмана. Проте старші передбачають страшну реальність:

На легшу смерть, даремно, не надійся.

Ми в них на смерть козацьку заробили.

Як маємо сприйняти цю жорстоку однозначність? Як бездушність? Байдужість до чужої долі? Як озлобленість – бо ж дорога остання?

Ліна Костенко не зраджує художній логіці ні на секунду: старші козаки свою смерть уже пережили – хто реально, хто гіпотетично – як неминучість. Як, власне, по-філософськи ставиться до неї відвіку кожен справжній українець. Але їм прикро від власного безсилля: має загинути юна християнська душа. Тому на наївне питання – як останню людську надію – Черняка:

Ну а хреста ж над нами хоч поставлять? –

Павлюк різко мовить:

*Чого схотів! Ще добре, як не сплять
на сизий попіл в мідному бику.*

*Мені учора снився Наливайко,
дак він казав, що в пеклі зацитають
ці наші муки. Швидше в рай потрапим.*

Емоційна густота поетичного рядка Ліни Костенко досягає справді немислимої концентрації. Це важка вода мислинневої й чуттєвої енергії авторки, яка дорого їй коштує, як вкотре пережита трагедія найкращих серед українців.

На біль такої потуги натрапляємо у неймовірно трагедійній «Останній сповіді Северина Наливайка» Миколи Вінграновського:

*Забілили сніги мої чорні,
Засміялась душа молода:
Воріженьки стоять видзігорні,
Воріженьки стоять, як вода.
І солоня моя Солониця
На погибель мені ще гряде,
Ще у міднім бику задимиться
Моє тіло, як сон, молоде.*

Яке гірке перехрестя двох поетичних світів навколо невмирущої української духовної сили! Поетичний канал трансляції народного над знання формує тверде переконання: особиста відповідальність кожного за сучасне й майбутнє рідного краю – ось що свого часу тримало Україну гідно у просторі світових цивілізацій.

Погодьмося з глибокою сентенцією Вілена Горського: «Якщо при погляді, що виходить з натуралізації історії, розуміння її як об'єктивного процесу, індивід перекладає історичну відповідальність за вчинене на безособову колективність – клас, націю, історичну детермінацію тощо, то тепер національне зосереджується в особливості у здатності її брати на себе, на своє сумління відповідальність, у тому числі перед рідним народом за власну діяльність». Так мислить відомий історик. А поети – й Андрій Малишко, й Ліна Костенко, і Микола Вінграновський – сублімують словом цю відповідальність

як особистий біль, як прагнення тієї «гравітації справедливості», про котру мріємо й досі. Часом не просто визначити у високомистецькому поетичному тексті, де говорить історик, а де формує наше світомислення поет. Із монологу Северина Наливайка у Миколи Вінграновського особливим чином відчуваємо, яка сила рухала Павлюком, Томиленком, Сахном Черняком у «Думі...». І чи не буде це безпосередня аналогія до публіцистики Ліни Костенко?

Живу – назад. Я – Наливайко. Все.

Ми починаєм битву за Україну.

Наш чорний вус у чорний гнів тече,

І юний меч наш розгинає спину.

...В суцільних ворогах пройшли роки – рої.

Руїна захлинається руїною.

Ми на Україні хворі Україною,

На Україні в пошуках її...

Ця поезія написана майже сорок років тому. А ми досі у печальних пошуках. Уроки мужньої любові великих предків не перериваються, бо література транслюватиме їх повсякчас, аби тільки не збайдужіли ми у духовній потребі.

Виходячи із сучасного погляду на історію як «складну багатоманітність можливостей», неспростовно переконуємося в істині, що історія була і залишається «ареною, де суверенна особистість щоразу здійснює власний вибір: тим самим визначає свою долю, - підкреслює Вілен Горський. – Критерієм такого вибору для неї завжди можуть бути лише екзистенційні, смисложиттєві підстави власного буття, серед яких одне з чільних місць посідає національне».

Може, саме національний біль визначає температуру пристрасних роздумів Томиленка і Павлюка вже перед лицем смерті. Це душевне пекло неперебутнє і невиліковне: зрадили свої. Непоправна трагедія розлого осмислена в діалозі смертників. Павлюк гнівається:

*Боїться? Він? Чого ж він учепився?
Кажу: тікай! Ми їдемо, бо мусим.
Бо нас везуть. Нас видали свої.
Легким хотіли коштом відкупитись –
скрутили двох, мовляв, це винуватці.
Ось гетьман наш, а це його поплічник, -
а нам простіть, ми будемо сумирні.*

Динаміка авторської емоції, оприявлена історичними аналогіями, творить дивовижний ефект нашої присутності в тому ретроспективному просторі. Нищість зрадників – не сьогоднішня. Гірка іронія має конкретного адресата:

*І Наливайка ж видали свої.
Такі орли, один орліший іншого.
Лицарство, честь! А дійдеться до діла –
Рятує шкуру, видає своїх.*

Болючі знаки питання визначають етичну тривогу справжніх лицарів за долю тих, кому жити на цій землі після них. Непрошений гріх зради не дозволяє козакам спокійно прийняти смерть, що наближається. Цю тривогу Томиленка – «І ти скажи, де є тому коріння? / У чому річ, бо це ж не первина. / Це що, на всіх поділене сумління?» - Сахно Черняк має погасити власним вибором: «Ні, це на всіх помножена вина».

«Особистість стає суддею власних вчинків, вона сама на себе покладає всю відповідальність за вчинене...», - це твердження сучасного історика В. Горського має свою проєкцію у світі художнього слова Ліни Костенко.

Як бачимо, у згущеному часі межової ситуації, коли небуття вже близько, молода людина вистраждала право судити зрадників за вчинений

непростимий гріх, одночасно покладаючи на себе відповідальність за вчинене іншими. Пристрасті двох сильних натур Ліна Костенко розгорнула в опозиційний діалог. Сахно Черняк:

Я їду з вами не по честь і славу,

Я їду з вами, бо мені так легше.

Такою ж самою пристрастю спресованого болючого досвіду перейнята стиснута до пружини відповідь Томиленка, старшого побратима, який займає позицію людини, що будь-яким трибом повинна врятувати молоде життя:

Мені не треба милості твоєї.

Я сам багатий, я живу вже вдруге.

Концепція духовного світо мислення молодого людини, яка вже фактом свого вчинку забезпечує внутрішню рівновагу старшим побратимам, маніфестується ще одним діалогом. Томиленко: «Нестерпно бути зрадженим. Болить». Відповідь Сахна Черняка, сформульована Ліною Костенко на паритетних інтонаціях. І хоч у цього героя значно менше досвіду, бо коротша життєва стежка, проте етика роду спресовує почуття в густоту безкомпромісності й послідовності:

А стерпно бути заодно із тими,

хто перемовчав, коли вас в'язали?

Та все життя отак про себе й знати,

що ти не зрадник, ні, ти не відступник,

ти, Боже збав, не видавав нікого,

ти просто вчасно очі опустив!

І після цього зватися людиною...

Не через вас я їду, а для себе.

«Усвідомлювати себе в історії як певну реально значиму одиницю неможливо, не розуміючи власної ціннісної значимості. На такому ґрунті

мінається й усвідомлення співвідношення між особою на нацією», - слушно стверджує той же В. Горський. Проте нелегко сприйняти цю жертву старшим учасником драми. Сахно має їм і собі самому довести остаточність свого вибору. Жорстокий діалог між Павлюком і Черняком відкриває ще одну грань української козацької етики: рятувати молоде життя.

Павлюк:

Що?! Ти жонатий? В тебе й діти є?

Ану злізай, щоб я тебе не бачив!

Залізай, кажу!

...

Сахно Черняк:

Ти не кричи. Ти вже мені не гетьман.

Чи я у тебе воза пересидів, -

яким же правом ти мене зганяєш?

Здається, що поетеса напружено вслухається у ті пристрасні репліки. Вражає душевна сила й витримка авторки, яка несе, здавалось би, непосильний тягар трагічних суперечностей і своїм талантом урівноважує дві стихії – світлу й темну. Їх моральний імператив не потребує коментаря:

...Ми ж не брати азовські.

Якби ми із неволі утікали,

то я тебе на із неволі, ми – у смерть.

То ми й не хочем брать тебе з собою.

Таким шляхом поетична історія набуває морального характеру. Як справедливо стверджує вчений, «мораль виявляється чи не єдиним орієнтиром історії. Істини справедливості й щастя одержують ознаку вищої мети історичного розвитку.

Етизація історичної свідомості зумовлює необхідність істотної переорієнтації на рівні самосвідомості особи. Тут історія виступає не як задалегідь визначений об'єктивними законами процес, а як поле діяльності людей, що дбають про власні цілі й сповнені чуття особистої гідності».

Доречно зробити невеличкий екскурс у ті давні часи, аби доторкнутися до самої атмосфери, в якій формувалося і визрівало козацтво як феномен. Історики сходяться на думці, що специфіка українського козацтва відрізнялася від донського та інших тим, що наше козацтво ніколи не служило цареві, а завжди виконувало захисну функцію. Воно виростало з народу і саме створило новий народ, а не виділилося в локальну спільноту, субетнос, як двадцять козацтв російської імперії. Характерним для представників останніх було протиставлення себе решті російського народу, осмислене Михайлом Шолоховим у «Тихому Доні».

В Україні ситуація була іншою. Як писав Микола Костомаров, «У Південній Русі всі жадали бути козаками, тобто вірними людьми, всі шукали шляхів і засобів обернутися на козаків». Зрозуміло, що українці, які змушені були віками оборонятися від нападників, перетерпіли трансформацію власної ментальності, поскільки потреба оборони стала складником національної ідеології й традиції. «Особливість міліарної культури українців... полягає в тому, що в ній відбувся своєрідний культурологічний синтез двох протилежних психологічних образів (хлібороба і воїна). Доля розпорядилася так, що землеробське населення з притаманним йому миролюбством проживало на стику двох типів цивілізації – Заходу і Сходу, відповідно на стику християнського і мусульманського світів, а відносно християнської релігії на межі православ'я і католицизму. Як наслідок цього – безперервні війни, навали завойовників з різних сторін, під різними гаслами і знаменами».

Історики слушно твердять, що українське козацтво, сформувавшись початково як продукт міліарної культури, поступово вийшло за межі власне

військової організації і стало своєрідним соціокультурним феноменом, який уособлював у собі всі складові культури, а не тільки міліарну. Природний дух степової вольниці поєднувався у козацькій свідомості з ідеєю створення своєї держави. Запорозька Січ оберталася на своєрідну міні-державу, котра у певний час змогла перенести свою функцію управління на територію визволених земель, створивши організаційну структуру у формі полків. Згадаймо, що окрім державно-адміністративної та оборонно-мілітарної функції Січ була вогнищем освіти, релігії та мистецтва українського народу. Це було, по суті, етноконсолідуюче ядро українського етносу. Отож, козацька держава стає мірилом національної свідомості, еталоном патріотизму, а волелюбний, відданий своєму народові запорозький козак став носієм національної гідності й свідомості українців.

Знищена в реальному світі, Січ перекочувала у сферу духовного буття нашого народу, ставши символом своєрідного «золотого віку» України. «Ще як були ми козаками...» - цей рядок Шевченка якнайкраще відображає ці ностальгічні ретроспекції, які заповнили усну народну творчість. Саме козак – волелюбна, віддана своєму народові, безстрашна в бою, винахідлива й кмітлива, із вродженим почуттям гумору людина – це той еталон, який слугував орієнтиром у вихованні поколінь у ті часи, коли реально козацтва як військової організації вже не існувало». Але залишився цілий козацький народ – українці. Саме вкоріненості в народній пам'яті таких орієнтирів завдячуємо досягненням української державності, збереженням високого духу нашої культури.

Думається, що у проекції на сучасність почуття особистої гідності й відповідальності стають тими сутнісними етичними опорами, що їх необхідно культивувати в моральному кодексі честі молодих українців. Органічне буття індивідуума в контексті національної традиції формує почуття обов'язку й гідності, котрі живуть з нами до останнього подиху. Безальтернативні голоси із

вічності реконструюють історичний час через опредмечений світ української звичаєвості. А тому етичні постулати, зберігаючи моральні сентенції українства, через усно-розмовні ситуації зачіпають реципієнта особливою тональністю архетип них знаків:

*Уже й села нема, а цвинтар залишився.
І хто живий, той прийде на гробки.
І пом'яне, і пасочку розкришить,
щоб на могилі птиці розклювали.
Все як родиться між людей. А нас
Зі світу згладять, і гробків не буде.*

Досконалість художнього письма Ліни Костенко як майстра діалогів зрідні естетичній напрузі драматургічного мислення Лесі Українки. Художня логіка авторки «Думи...» окличних перегуків, сконцентована до енергії формули, вона трансформує з минулого у майбутнє неперебутню етику як закон, визнаний Вічністю. Болючий гетьманський подив: «Чого ж ти їдеш на одчай душі?» компенсується юним максималізмом, який формулюється в етичне прозріння Сахна:

*Як не поїду, буду їхать вічно.
Нічим не відпокутуюсь, нічим!*

Гострота питальних інтонацій, які ховають прагнення розв'язати позитивно оприлюднений негатив, потверджується чіткою логікою здатної на жертву молододі особистості.

*Павлюк:
Це ж гріх не твій, чого ж твоя покута?
Сахно:
А ти ж за всіх був. А за тебе хто?*

Завершується трагедія зради. Попереду – загибель як жорстока неминучість. І несправедливість, бо ці люди захищають життя, люблять його, відчують єдність своїх душ із потаємними силами землі.

Блискуча мистецька реалізація «ідеї морально-етичної справедливості, що є вічним катарсисом суспільства, народу, нації, врешті, тією генезою, на якій тримається світ», окреслює часопросторове світо мислення Ліни Костенко. Базові цінності української етики, виявляється, залишаються незмінними упродовж століть. «... Оптимальним варіантом, що забезпечує повноцінне й живе функціонування особи в історії, є свідомість, в якій особистісне начало, за виразом М. К. Мамардашвілі, «зачеплене» саме на універсальному. Така «зачепленість» і забезпечує моральне начало в історичній свідомості. Йдеться про усвідомлення особою загальнолюдської історичної значущості своїх вчинків і, відповідно, розуміння історії як поля взаємодії суверенних, відповідальних і вільних особистостей».

Як сказала, завершуючи свою інавгураційну промову «Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала», Ліна Костенко: «Отож, історія триває. І якщо ми вчора не випили брому, читаючи її, то сьогодні й завтра будем здатні її творити».

Як велика художниця і громадянка, Ліна Костенко нагадує нам, що енергетична цілісність і життєва сила гуманітарної аури української нації сьогодні, як і півтисячоліття тому, потребує потужних особистісних зусиль кожного з нас.

Література

- 1.Бутенко Н.П.Словник асоціативних норм української мови. – Львів,1979.
- 2.Масенко Л. Українські імена і прізвища. – К.,1960.
- 3.Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.,1988.
- 4.Базилевський В.Поезія як мислення. – К.,1990.
- 5.Титаренко Т.Буттєвий світ особистості у межах і за межами буденного. – К.,2003.
- 6.Кошарська Г. Творчість Ліни Костенко з погляду поетики експресивності:Пер. з англ.-К.,1994.
- 7.Мамардашвили М. Как я понимаю философию.- М.,1990.